

PRIKAZI

Bojana Miljković-Katić
STRUKTURA GRADSKOG STANOVNIŠTVA SRBIJE
SREDINOM XIX VEKA

Istorijski institut i JP "Službeni glasnik", Beograd, 2002, str. 223

Struktura gradskog stanovništva Kneževine Srbije prezentovana je na osnovu podataka popisa stanovništva sprovedenih u periodu od 1834. do 1874. godine. Formiranje gradskih naselja i nastanak novih društvenih grupa koje su činile gradsko stanovništvo posmatrano je u kontekstu procesa modernizacije i urbanizacije srpskog društva u drugoj polovini XIX veka.

Prvi deo studije, *Gradska naselja i stanovništvo*, ima pretežno demografski sadržaj. Predstavlja pregled podataka o obimu i porastu gradskog stanovništva prema tipologiji gradskih naselja Kneževine Srbije.

Broj gradskih naselja uslovljen je primenjenom tipologijom. U zavisnosti od teorijskog pristupa usvajaju se različiti kriterijumi prema kojima se gradska naselja grupišu u određene tipove.

Državna sistematizacija tipova gradskih naselja ozvaničena je tek 1875. godine i to zbog potrebe rangiranja osnovnih škola. Određena su tri tipa gradskih naselja: *glavni grad ili prestonica* – Beograd, *okružne varoši* (Jagodina, Karanovac, Kragujevac, Kruševac, Negotin, Požarevac, Smederevo, Šabac, Užice, Valjevo, Čačak, Milanovac, Paraćin, Svilajnac, Veliko Gradište) i *palanke* (Banja, Ivanjica, Kladovo, Krupanj, Požega, Rača, Tekija i Trstenik i sela sa najmanje 500 kuća).

S obzirom da se Beograd posmatra kao zaseban tip gradskog naselja ozakonjena su dva tipa gradskih naselja: varoši i varošice. Kriterijumi razlikovanja bili su višestruki: veličina, funkcije, arhitektonska i komunalna uređenost, preovlađujuće privredne delatnosti. *Varoši* su bile središta okružnih upravnih i sudskih organa. Imale su zdravstvene funkcije sa regionalnom važnošću, dok su verske funkcije uglavnom bile orijentisane na nekoliko naselja, osim ako nisu bile episkopska središta. U arhitektonskom smislu preovladavao je ruralni izgled, pa čak je postojanje reprezentativnih građevina i u samom centru bio prava retkost. U privrednom smislu varoši su predstavljale centar šireg seoskog područja i okolnih varošica, u početku pre svega kao centri za otkup stoke i poljoprivrednih proizvoda, a vremenom

i kao snabdevači sela zanatskom robom. *Varošice* su imale ulogu posrednika između seoskih naselja i varoši, najčešće kao centri za otkup poljoprivrednih proizvoda. Pojedine varošice su imale i specifične funkcije, kao one u kojima su postojali rudnici ili potrebe za prevoz skelama. Ipak sve su bile slabo integrisane u sistem naselja. U pojedinim slučajevima sela koja su bila sreska središta imala su preduslov za prelazak u varošice.

Društveni preobražaj, nakon sticanja nezavisnosti od Osmanlijskog carstva, bio je praćen uobličavanjem gradskih naselja i promenom strukture stanovništva. Osnovni pečat u promenama demografske strukture gradova dala su migraciona kretanja. Dolazi do promene etničke strukture gradskih naselja usled iseljavanja muslimanskog stanovništva i doseljavanja uglavnom Srba iz delova koji su bili pod Habsburškom monarhijom. Osim toga doseljavano je i pravoslavno stanovništvo iz seoskih naselja koje se oslobađalo kmetstva. Gradska naselja su predstavljala prostor na kojem mogu da ostvare ekonomsku samostalnost i steknu socijalnu sigurnost. Konačno uobličavanje pravnog sistema države uticalo je da se nakon 1830. godine doseljavanje intenzivira.

Da je migraciona komponenta imala presudan uticaj na rast gradskog stanovništva ukazuju i podaci o prirodnom priraštaju. U gradskim naseljima su zabeležene niže stope prirodnog priraštaja u odnosu na njihove vrednosti na nivou države (1880. i 1887. u Kneževini Srbiji stope su bile oko 20 promila). U pojedinim gradskim naseljima zabeležen je i negativan prirodni priraštaj (Negotin i Kladovo), a u Beogradu pozitivan prirodni priraštaj bio je samo 1850. godine.

Intezivno doseljavanje je uslovalo da povećanje gradskog stanovništva bude veće u odnosu na seosko stanovništvo. Međutim, gradsko stanovništvo je i dalje činilo znatno manji deo ukupnog stanovništva Kneževine Srbije, iako je njihova zastupljenost u posmatranom periodu povećana sa 6,84% 1834. godine na 10,25% 1874. godine.

Promena broja gradskog stanovništva bila je uslovljena i veličinom naselja. U varošima se beleži kontinuirani rast stanovništva, dok se u varošicama registruje i smanjivanje broja stanovnika i to uglavnom zbog promene statusa pojedinih naselja u međupopisnim periodima. Najintezivniji porast gradskog stanovništva postoji u prvom posmatranom međupopisnom periodu (1834-1844), kada je stopa rasta stanovništva iznosila 37 promila. Broj stanovnika gradskih naselja 1834. godine iznosio je 45673, a deset godina kasnije 65676 stanovnika. Povećanje broja stanovnika u Beogradu je najintezivnije u poslednjem međupopisnom periodu (1862/63-1874), sa

stopom rasta nešto većom od 50 promila. U periodu 1834-1874. broj stanovnika Beograda povećan je sa 7033 na 27605 stanovnika.

Dejstvo imigracionih tokova stanovništva bilo je evidentno i na formiranje bračne strukture i strukture porodice. Postajao je veliki broj tek sklopljenih brakova i muških samačkih domaćinstava. Prvi brak devojke su sklapale u periodu 17-20 godina starosti, a uobičajena razlika u starosti između partnera bila je 5-9 godina. Socijalno situirani muškarci češće su sklapali brak, tako da je među najamnim radnicima čak 90% bilo neoženjenih muškaraca. Patrijarhalne norme i pravna regulativa su vrlo retko dozvoljavale razvod, pa čak i u slučajevima zlostavljanja ili ženine preljube. Prosečna gradska porodica imala je tri člana. Preovladavanje nuklearne porodice u gradskim naseljima objašnjava se činjenicom da su se doseljavali samo pojedini članovi domaćinstva, uglavnom mlađi muškarci koji su tek zasnivali sopstvene porodice.

Drugi deo studije, *Društvena struktura stanovništva*, sadrži razmatranje slojne stratifikacije stanovništva u gradovima. Može se tumačiti kao prezentovanje gradskog stanovništva prema vrstama delatnosti: trgovci, zanatlije, činovnici, sveštenici, radnici i zemljoradnici.

Stvaranje građanskog društva u Srbiji sredinom XIX veka obeleženo je značajnim socijalnim raslojavanjem stanovništva koje je počinjalo da živi u gradskim naseljima. Zastupljenost pripadnika pojedinih socijalnih slojeva u ukupnom gradskom stanovništvu nije bila srazmerna materijalnom bogatstvu s kojim su raspolagali. Najzastupljenija su bila radnička domaćinstva sa 25-40% učešća u ukupnom broju domaćinstava, u zavisnosti od veličine i razvijenosti naselja. Ukoliko su naselja bila razvijenija bila je i veća prisutnost pripadnika zanatlijskog i trgovačkog sloja. Zastupljenost domaćinstava zanatlija kretala se 20-30%, a trgovaca 10-30%.

Trgovci su bili najbogatiji deo stanovništva. U ovom društvenom sloju bila je značajna koncentracija društvenog bogatstva, iako su oni činili jednu od najmanjih društvenih grupa. Raspolagali su sa između 1/2 i 1/3 ukupne vrednosti imanja u nekom gradskom naselju. Najbogatiji trgovci su podstakli razvoj bankarstva i industrije. Sredinom XIX veka iz sloja najuticajnijih trgovaca formira se finansijska i industrijska elita.

Zanatlijski sloj značajnije počinje da se razvija posle donošenja hatišerifa kojima je muslimansko stanovništvo prisiljeno na iseljavanje iz gradova (1830. i 1833. god.). Uticaj turskog nasleđa manifestovao se kroz zastupljene vrste zanatstva. Najveći broj zanatlija bavio se starim zanatima: terzije, abadžije, ćurčije i papudžije. Sitne zanatlije bavile su se i uslužnim delatnostima od kojih su najčešće bili: mehandžije i kafedžije. Postoji

srazmera između zastupljenosti domaćinstava ovog socijalnog sloja i učešća vrednosti njihove imovine u ukupnoj vrednosti imanja gradskog stanovništva (20-30%). Po ukupnom imovnom stanju zanatlije pripadaju srednjem socijalnom sloju.

Sticanjem državne autonomije i razvojem samostalnog državnog aparata beleži se stalni porast broja *činovnika* (od 24 na početku stvaranja srpske državne uprave do 1000 činovnika u vreme namesničke vladavine 1939-1840). Za razliku od trgovaca, čiji se društveni ugled bazirao na imovnom stanju i bogatstvu kojim su raspolagali, društveni status činovnika formirao se na osnovu autoriteta države. Broj činovničkih domaćinstava bio je prilično mali (manje od 10% gradskih domaćinstava). Najbogatiji deo činovničkog aparata predstavljali su članovi Saveta, ministri, profesori Liceja i Artiljerijske škole i sudije najviših sudova, koji su po svom imovnom stanju bili bliski bogatim trgovcima. Činovnički sloj je vremenom postao elitni sloj srpskog društva koji je postavljao standarde građanskog stila života. Deo *sveštenika* je imao status kao pripadnici činovničkog sloja i primali su plate iz državnog budžeta: episkopi, metropoliti i sveštenici koji su bili članovi konzistorijuma.

Radnici su predstavljali najsiromašniji sloj gradskog stanovništva. Uglavnom su živeli od najamnog rada kao sluge, nadničari, šegrti i kalfe. Osobnost ovog dela populacije jeste prostorna pokretljivost kao posledica sklapanja višemesečnih ili godišnjih ugovora o najmu, ili usled doseljavanja iz oblasti koje su bile pod Habsburškom monarhijom ili iz seoskih naselja. Ova socijalna grupacija gradskog stanovništva imala je vrlo slab društveni ugled i bila je bez bilo kakvog društvenog uticaja.

Zemljoradnici su činili značajan deo stanovništva gradskih naselja, što je posledica dominacije seoskog stanovništva u Kneževini Srbiji i načina nastanka gradova. U varošima su činili i gotovo 1/5, a u varošicama čak i 1/2 ukupnog broja domaćinstava. To su uglavnom bila siromašna domaćinstva koja su raspolagala sa manjim zemljišnim posedima (3-5 hektara), dok su oni bogatiji imali imanja do 10 hektara.

Sredinom XIX veka u Srbiji se odvijao proces formiranja gradskih naselja i uobličavanja socijalne strukture stanovništva u njima. Nerazvijenost društva u celini i veševkovna vladavina Osmanlijskog carstva imali su značajan uticaj na način i tempo sticanja socijalnih i arhitektonsko-urbanističkih osobnosti svojstvenih gradovima. Presentovani podaci o demografskim i socijalnim karakteristikama gradskog stanovništva predstavljaju doprinos proučavanjima iz istorijske demografije i sociologije.

Ankica Kuburović